

Motina Žemyna baltų deivių kontekste

I dalis: Tacito *mater deum*, trakų-frigų *Σεμέλη*, latvių *Zemes māte*, *Māra*,
lietuvų bei latvių Laima, Laumė ir lietuvų Austėja

Nijolė LAURINKIENĖ

Tyrimo objektas: lietuvų deivė Žemyna ir jos santykis su kitomis baltų deivėmis, susijusiomis su chtoniška mitinio pasaulio sfera, turinčiomis mitinės Motinos bruožų. Straipsnis skaidomas į dvi dalis. Pirmojoje dalyje kalbama apie Žemynos sąsajas su aisčių Dievų motina, trakų-frigų Semele, taip pat apžvelgiamos tokios deivės kaip latvių Žemės motė, Mara, lietuvų, latvių Laima bei Laumė ir lietuvų Austėja. Antroji šio straipsnio dalis bus publikuojama kitame „Liaudies kultūros“ numeryje. Tikslai: atskleisti žemės deivės ryšį ir bendrus bruožus su kitomis baltų deivėmis, pademonstruoti jos vietą ir vaidmenį moteriškųjų dievybių kontekste. Metodai: rekonstrukcijos, struktūrinis-topologinis, lyginamasis-istorinis. Išvados: Žemyna galėjusi būti viena svarbiausių baltų deivių, įkūnijusia charakteringiausius moteriškos chtoninės dievybės, paprastai kvalifikuojamos kaip Žemė motina ar Deivė motina, požymius. Kai kuriuos chtoniškumo ar mitinės Motinos ypatumus išvelgiame ir kitose baltų deivėse.

Baltų moteriškųjų dievybių kaip visumos, kaip tam tikros sistemos samprata raiškiausiai moksliniuose tyrinėjimuose buvo pristatyta Marijos Gimbutienės. Tokios senosios religijos figūras kaip Žemyna, Laima, Gabija, Austėja, Laumė, Ragana, Medeina, Žvorūna, Giltinė ir joms giminiškas mitines būtybes ji siejo su priešindoeuropine epocha ir vietiniais (ankstesnių nei 3–2,5 tūkst.m.pr. Kr. laikų) baltų žemių gyventojais, jų specifine matricentrine, matriliniu kultūra (Gimbutas 1999: 197–213; Gimbutienė 1996: 10–11; 2002: 19). Nesiimdama preciziškos mitinių vaizdinių analizės, ji savo hipotezę grindė daugiausia archeologijos duomenimis, tačiau ir šios medžiagos interpretacija bei ja pagrįsta Senosios Europos kultūros hipotezė susilaukė iš lietuvių archeologų ir mitologų kritikos (Butrimas 2000a: 65–67, Girininkas 2002: 73–75; Iršėnas 2003: 7–19; Beresnevičius 2002: 149–156). Nesiimsime šiame straipsnyje gvildinti stipriųjų ir silpnųjų mokslininkės teorijos pusių, tam specialiai tektų skirti nuodugnesnę analizę. Galėtume tik konstatuoti, kad Gimbutienė, būdama susipažinusi su plačiu Europos priešistorės tyrinėjimų kontekstu, turėdama stiprią mokslininkės intuiciją ir gausybę

kad ir nepakankamai racionaliai bei preciziškai susistemintos medžiagos, pastebėjo iš tiesų kai kuriuos labai svarbius dėsningumus baltų mitologijos faktų visumoje ir juos savaip interpretavo. Čia nekvestionuosime ir priešindoeuropinės epochos sampratos. Kad ir kaip, iš mitologijos duomenų matyti, kad tam tikra dalis baltų mitinių personažų yra chtoniškos prigimties, turi specifinių, pasikartojančių, juos jungiančių bruožų. Tai leistų daryti prielaidą kažkada egzistavus ganėtinai archajišką tuos personažus telkusį chtoninės mitologijos pasaulį, kuriam priklausytų ir tam tikras moteriškos mitinės būtybės tipažas, kurio būdingiausiai ypatumai sutelkti žemės deivės (lietuvų Žemyna, latvių *Zemes māte*) mitinėje figūroje.

Latvių mitologijos tyrinėtojai yra tos nuomonės, kad kai kuriose latvių mitinėse būtybėse (kaip kad Laima ir Mara) užsiliko tam tikros archajiškos nebežinomo vardo deivės požymiai; toji deivė sietina su vaisingumo skatinimu ir galėjusi būti chtoniškų galių valdove. Ji galėjusi priklausyti indoeuropiečių Deivėms motinoms. Iš latvių deivių tai greičiausiai Žemės motė, *Zemes māte*. Vėliau jos vaidmuo palapsniui mažėjo, ir jos funkcijas perėmė kitos latvių Motinos (Straubergs 1949: 28; Biezais 1955: 338). Taigi kitose latvių deivėse galima išvelgti Žemės motės substratą. Panašiai lietuvių deivių bruožai koreliuoja su Žemynos esminėmis funkcijomis. Toliau ir bus siekiama apžvelgti svarbiausias baltų deives, turėjusias ryšį su žemiškąja mitinio universumo sritimi bei Deivės motinos vaizdiniu, eksplikuojant jų funkcijas, ieškant tarp jų sąsajų, panašumų, analogijų.

Atskirai dar reikėtų pažymėti, kad Deivės motinos samprata, su kuria glaudžiai siejasi žemės deivė, – tai ne vienos kurios nors epochos reiškinys. Šį vaizdinį yra tyrinėjusi ne tik Gimbutienė, bet ir daugelis kitų žinomų istorikų, antropologų, religijotyryninkų ir psichoanalitikų (Briffault 1927; Stone 1976; Scully 1979; Preston ed. 1982; Olson ed. 1983; Jung 1982; Neumann 1989). Deivė motina čia figūruoja kaip savaimė suprantama religijotyros bei archetipinės psichologijos sąvoka.

Kaip liudija istorijos, senųjų religijų ir literatūros šaltiniai, matristinė ideologija bei ja grindžiama religinė tradi-

cija Europoje ir gretimuose ar įtaką jai dariusiuose Azijos kraštuose egzistavo (nebūtinai dominavo) ne tik priešistoriniu periodu, bet ir vėlesniais laikais. Tai patvirtina didžiosios Europos dalies (ypač jos vidurio bei pietryčių regionų) ir Mažosios Azijos ne tik VII–II tūkstantmečio pr. Kr., kaip remdamiesi daugiausia archeologijos radiniais konstatavo Gimbutienė ir Kretos Mino kultūros tyrinėtojai (Gimbutienė 1996: 10, 189–191; 1999: 127–214; Evans 1921–1935), bet ir istoriniu periodu nuo I tūkstantmečio pr. Kr. iki I–V a., kas matyti iš mitologijos duomenų. Tarp aptariamo reiškinių gyvavimo teritorijų išsiskiria Mažoji Azija (ypač atsikrausčius į ją frigams 1200 m. pr. Kr. ir apie 1000 m. pr. Kr. jos vakarinėje dalyje įsikūrus graikams), Viduržemio jūros pakrančių kraštai (ypač graikų ir romėnų), Reino aukštupys (iš kur kildinami keltai, irgi mitinių Motinų ir matronų garbintojai, vėliau turėję glaudžių sąlyčių su romėnais, I tūkst. pr. Kr. migravę į Europos vakarus bei Mažąją Aziją), taip pat Reino žemupys (apgyventas germanų, tarp kurių I–V a. irgi buvo išplitęs matronų kultas) ir galiausiai – Baltijos jūros pakrantės, kuriose, be germanų, slavų ir finų-ugrų kilmės gyventojų, nuo seno gyveno baltai, I a. Publijaus Kornelijaus Tacito paliudyti kaip Dievų motinos garbintojai (kitoms apibrėžto arealo sritims šiuo atžvilgiu bus skirta atskira šio tyrinėjimo dalis). Kai kuriose pasaulio religijose bei kultūrose šis vaizdinys tebegyvuoja iki šiol. Mūsų dabar vyraujančiame religiniame kontekste jos vietą užėmė krikščionių Dievo motina Marija.

Iš Deivės motinos (arba Didžiosios motinos, *Magna Mater*) vaizdinio tyrinėjimų matyti, kad, pasiremiant įvairių pasaulio tautų mitologine medžiaga, jis gali skleisti įvairiomis formomis. Erichas Neumannas teigia, kad sąvoka *Magna Mater* žymi ištisą mitinių objektų kategoriją, tokių kaip deivės, fėjos, burtininkės, raganos bei kt. Šios mitinės būtybės gali būti laikomos Didžiosios motinos archetipo mitinėmis bei ritualinėmis apraiškomis (Neumann 1989: 26). Žemės deivė – tai tik viena iš Didžiosios motinos tipui priklausančių mitinių būtybių, tik viena iš jos įvairių raiškos formų. Religijotyrininkų bemaž visuotinai pripažįstama, kad žemės deivė skirtina prie seniausių ir kartu gyvybingiausių dievybių tipų. Toliau ir pamėginsime išvelgti bei atpažinti įvairiose baltų deivėse atitinkamos žemės dievybės-motinos prototipą ar jo požymius. Užtat ryšys su žeme, žemiškumu ir žemės sferos objektais, taip pat matrisiniai baltų deivių ypatumai bus ypač pabrėžiami.

Dievų motina

Pirmąsyk baltų moteriškoji dievybė paminėta viename ankstyviausių rašytinių baltų religijos ir mitologijos

šaltinių – Tacito *De origine et situ Germanorum*, parašytame apie 98 metus. Čia (sk. 45) teigiama dešiniajame Svebų (Baltijos) jūros pakraštyje gyvenant aisčių gentis, kurios garbina Dievų motiną (*matrem deum venerantur*) (BRMŠ I: 143, 145). Be to, dar pažymima, kad šios gentys nešioja šernų atvaizdus, kurie yra jų tikėjimo ženklas, saugantis nuo visko. Kardus naudoja retai, dažniau – vėzdus. Anot Tacito, aisčiai auginą javus ir kitus augalus uoliau negu „tingūs germanai“, taip pat jie jūros seklumoje ir pačioje jos pakrantėje vieninteliai iš visų renka gintarą, jų pačių vadinamą *glesum* (BRMŠ I:143, 145). Taigi Tacitas apibūdina aisčius (turdamas omenyje vakarų baltus, gyvenusius į šiaurės rytus nuo Vyslos žemupio) kaip žemdirbius ir gintaro rinkėjus. Jau III tūkstantmetyje pr. Kr. ir vėliau gintaras iš čia buvo gabenamas į Viduržemio jūros baseino šalis. Todėl „barbarų gentys“, gyvenusios palei Gintaro kelią nuo Dunojaus iki Baltijos, romėnams galėjo būti pažįstamos.

Mitinės motinos kultą Tacitas pabrėžia apibūdinamas ir germanų genčių religiją. Tame pačiame veikale (sk. 40) jis praneša, kad septynios germanų gentys garbino žemę Nertą, tai yra Žemę motiną (*Terram Matrem*) (Tacitas 1972: 26–27; Simek 1984: 282). Tai, kad ideologija, susijusi su moters vaidmens akcentavimu, buvusi stipri ano meto Pabaltijy, liudija ir Tacito teiginys apie sitonus (jo priskiriamus germanams, nors esama prielaidos juos galėjus būti suomių), svijonų (dabartinės Švedijos germanų gentys) kaimynus, kuriuos, kaip rašo romėnų istorikas (sk. 45), valdo moteris (*femina dominatur*) (BRMŠ I: 143, 146; Tacitas 1972: 30, 269).

Tacito paminėtoji aisčių *mater deum* mitologijos tyrinėtojų identifikuojama su lietuvių žemės deive Žemyna, tarp jų išvelgiamos akivaizdžios analogijos (N. Vėliaus: BRMŠ I:140; V. Toporovo: Toporov 2000: 257). Kitose mitologinėse tradicijose Dievų motina taip pat gali būti kvalifikuojama kaip žemės deivė ar susijusi su žeme būtybė. Graikų Gaja, žemės deivė, žemės personifikacija, buvo ir Dievų motina, mitinė pramotė, atsiradusi iš Chaoso. Šiaurės germanų mitologijoje deivė Fjorgiun, griaustinio dievo Toro motina, su žeme siejasi pačiu savo vardu (*fjorgyn* pažodžiui – ‘žemė, šalis’).

D i e v ų m o t i n ą gerokai vėliau – 1583 m. mini ir Jokūbas Lavinskis, lietuvis jėzuitas, misionieriaęs Lietuvoje, Žemaitkiemyje, dab. Ukmergės r. Jis teigia, kad kai kurios „moterys buvo įpratusios kvailai aukoti vištą Dievų motinai (*matri deum*), nežinau, kokį vardą turinčiai“ (BRMŠ II: 606, 608). Beje, prieš apeigos, skirtos *matri deum*, aprašymą jis pasakoja apie rudenį vėlgi moterų atliekamą ritualą (kurio metu aukota kiaulė), skirtą žemės deivei (*tellure dea*). Tad Lavinskio paminėtoji moterų garbinta Dievų motina jam nežinomu vardu ar tik nebus bu-

vusi toji pati žemės deivė? Kiaulė ar šernas – žemės bei žemdirbystės deivėms aukojami, joms priklausantys gyvuliai. Paršiukai – būdinga auka graikų žemdirbystės deivei Demetrai (FWSO: 307); germanų vaisingumo dievams vartams priklausančios Frėjos atributas buvo šernas (*Edda, Hyndluljóð* 7). Kiaulė siejama ir su baltų žemės deive. Vilniaus kolegijos jėzuitų metinėse ataskaitose (1588 m.) kalbama apie lietuvių Žemės deivę (*Deae Telluri*), kuriai aukota kiaulė (BRMŠ II: 618, 626). Per Mato Pretorijaus aprašomą sėjos šventę, kurios metu būdavo atliekami nuliejimai Žemynai, kaip javus globojančiai deivei, vienas ritualinių patiekalų buvo kiaulės galva, kurios ir būtinai knyslė (BRMŠ III: 180–182, 287–288). Stanislovas Rostovskis pasakoja, kad kiaulę Žemei aukoja (*Telluri porca faciebant*) žemaičiai (BRMŠ IV: 140). Tad nenuostabu, kad šernų atvaizdai Tacito paminėti kaip Dievų motinos, kuri asocijuojasi su Žemyna, garbintojų atributas. Šerno ir kiaulės ryšys su chtoniškąja sfera ir tos sferos deivėmis nekelia abejonių. Aisčių adoruojamą Dievų motiną sieti su žemės deive skatina ir tai, kad tie garbintojai esą, anot Tacito, duoninių javų augintojai. Agrikultūrinis Dievų motinos figūros kontekstas juo labiau leidžia manyti, kad toji motina galėjusi būti žemės deivė, Žemė motina (plg. latvių *Zemes māte*). „Dievų motina“ – tai tik aisčių deivės įvardijimas pagal antikoje gerai pažinotą dievybės tipą.

Kalbos ir tautosakos duomenys aiškiai liudija, kad Žemyna vadinta motina, ir tai yra būdingiausias, pastovusis jos epitetas: *Motina Žemyna mus šeria* (LKŽ XX: 344); *Motinėle Žieminėle, perlo upė, ant perlo upės aniolas stovi... (12 kartų)* (TD IV: 179). Gerai žinoma, kad ne tik Žemyna, bet ir pati žemė nuo seno vadinta ir laikyta motina: *Žemę pirma bučiuodavo ir kalbėdavo: Žeme, motina mano, aš iš tavęs esu, tu mane šeri, tu mane nešioji, tu mane po smerčio pakavosi* (LTR 1539/39/); *Žemė reikia gerbti, ba žemė yra mūsų motka* (LTR 1580/828/) ir pan. (plačiau žr. Toporov 2000a; Ūsaitytė 2002). Žemės vidinę esmę, jos galias įsameninusi Žemyna laikyta pavyzdine motina, ir tikriausiai būtent ji tapatintina su Tacito bei Lavinskio paminėtają Dievų motina.¹

Žemyna

Tad baltų Žemyna, kaip ir vardu nepavadinta žemės deivė, minimos XVI–XVII a. šaltiniuose. Jonas Lasickis (apie 1582 m.) tarp kitų žemaičių dievų pateikia Žemynos (*Zemina*) vardą ir ją pristato kaip žemės deivę (BRMŠ II: 582, 595). Kaip jau kalbėta, Jokūbas Lavinskis liudija (1583 m.) lietuvius turėjus žemės deivę (*tellure dea*) ir Dievų motiną (BRMŠ II: 605, 608), kurios, matyt, yra viena ir ta pati dievybė. Vėliau Vilniaus kolegijos jėzuitų metinėse

ataskaitose (1588 m.) rašoma apie lietuvių Žemės Deivę (*Deae Telluri*) (BRMŠ II: 618, 626). Mikalojus Daukša (1595 m.), vardydamas lietuvių garbinamus objektus, užsimena ir apie Žemyną (BRMŠ II: 655). Danielius Kleinas „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (*Grammatica Litvanica*, 1653 m.) pateikia Žemynos vardą ir teigia, kad tai – žemės deivė, kuri, anot jo, atitinkanti romėnų Cererą (BRMŠ III: 51). Daugiausia dėmesio tuometinėje Prūsijoje ir Vakarų Lietuvoje (Žemaitijoje, Nemuno žemupyje ir Klaipėdos apylinkėse) garbintai deivei Žemynai yra skyręs Matas Pretorijus. Jo veikale (XVII a. pab.) Žemyna apibūdinama nurodant svarbiausias jos funkcijas, siejant ją su reikšmingiausiomis žmogaus būties situacijomis, šventėmis ir darbais bei jų metu atliekamais šiai deivei skirtais ritualais (BRMŠ III: 107–323). Taigi Žemyna, taip pat neįvardyta žemės deivė, minimos gana vėlyvuose baltų mitologijos šaltiniuose. Tačiau priminus, kad Tacitas I a. užfiksavo Dievų motiną, kuri irgi laikytina žemės deive, galima būtų teigti, kad ši deivė paliudyta viename ankstyviausių baltų religijos ir mitologijos šaltinių.

Kadangi čia bus nemažai kalbama apie deivių priedermes ir jų suverenumo sferas, svarbu aiškiai žinoti ir Žemynos veiklos ne tik bendrąją erdvę, bet ir konkrečius svarbiausius kuruojamus objektus. Remdamiesi daugiausia Pretorijaus aprašymais, glaustai nusakysime pagrindines šios dievybės funkcijas.

Žemyna, kaip rodo pats vardas, yra žemės deivė, tačiau savo funkcijomis ji apima kur kas plačiau. Tai neabejotinai polifunkcionali deivė, valdžiusi ne tik chtoninį mitinį pasaulį su jo vaisingumo galiomis, ne tik požemį su jame esančia vėlių karalyste, – nuo jos valios priklausė ir žemiškasis žmogaus gyvenimas, ypač lemtingais tarpsniais. Taigi Žemynos funkcijos gali būti suskirstytos į keletą sričių. Pirmoji ir svarbiausioji jų – žemdirbystė. Žemyna visų pirma – augalijos, ypač javų globėja. Į ją kreiptasi sėjos, šienapjūtės, derliaus nuėmimo ir dorojimo periodais, prašant sėkmės laukus įdirbti, apsaugoti pasėlius nuo nelaimių, leisti pasėliams gerai suvešėti ir siūsti javams brandą (BRMŠ III: 180, 287). Antroji Žemynos funkcijų sritis – gyvulių globa. Šventinant karves ir arklius, taip pat per ganiavos užbaigimo šventę laiminant gyvulius žiemos metui, net ir per skerstuves, būdavo atliekamos apeigos Žemynai ir tikimasi jos paramos (BRMŠ III: 190–191, 195, 201–205, 304–306). Trečioji Žemynos funkcijų sritis susijusi su esminiais žmogaus gyvenimo momentais – krikštynomis (rodynomis), kai Žemynos prašoma globoti motiną ir kūdikį (BRMŠ III: 221, 319); sužadėtuviomis, kai nuliejama Žemynėlei, piršliui atjokus (BRMŠ III: 209–210, 310); laidotuviomis, kai Žemynos prašoma priimti „dūšėlę“ ir gerai „kavoti“ (BRMŠ III: 225, 322).

Tad Žemyna neabejotinai buvo žemdirbių ir gyvulių augintojų deivė. Jos valdos – dirbami laukai su kultivuojama augalija. Ji kuravo ir namų ūkį, kuriame gyvuliai buvo bene didžiausias turtas. Be to, Žemyna, tarsi vyriausioji amžiumi bei statusu motina šeimoje, prižiūrėjo kitas moteris – gimdyves ir jų kūdikius. Kaip globojanti Motina, ji dalyvaudavusi sutuoktivių apeigose. Ir galiausiai, nepalikdama likimo valiai mirusiojo, lydėdavusi jį į požeminį mirusiųjų pasaulį, ten eidama vėlių šeiminingės pareigas.

Žemyna ir trakų-frigų Semele

Pretorijus pavadina Žemyną ir tiesiog Žemele: *Zemyne, oder auch Zemele* (BRMŠ III: 121, 239). O vardas Žemelė asocijuojasi su trakų-frigų kilmės mitine būtybe vardu Semele (Σεμέλη), irgi reiškusiu žemę. Tai Tėbų karaliaus Kadmo ir Harmonijos duktė, pristatoma ir kaip senoji trakų-frigų žemės deivė (Nilsson 1941: 566). Vėliau ją perėmė graikai. Semele's vardas ir etimologiškai susijęs su indoeuropiečių žemės pavadinimu (Nilsson 1941: 535; Toporov 1990: 166). Tyrinėtojų seniai pastebėtas ir Semele's (Σεμέλη) etimologinis ryšys su lietuvių *Žemele* bei *Žemyna* (Nilsson 1941: 535; Toporov 2000: 259). Kaip žinoma, trakai-frigai, kadaise gyvenę Juodosios jūros vakarinėse ir iš dalies šiaurinėse pakrantėse, II tūkstm. pr. Kr. patraukė į pietus ir įsikūrė tarp Dunojaus ir Marmuro bei Egėjo jūrų (dabartinėje Bulgarijoje bei kt.) ir Mažojoje Azijoje (Mažiulis 1979: 34). Įtraukta į graikų mitologinę tradiciją, Semele tapo viena iš Dzeuso mylimųjų, ir jiems gimė sūnus Dionisas (Hesiodo „Teogonija“ 940–942, 975–978; Pausanijas II.37.5).

Frigų mitologija išsiskyrė itin pabrėžtu *Magna Mater* tipo dievybės vaidmeniu. Jos ryškiausia reprezentantė – Kibelė, gamtos bei vaisingumo deivė. Ši deivė iš Anatolijos paplito graikų, romėnų ir kitose religijose (gr. *Κυβελη*, lot. *Cybele*). Vadinta ji ir tiesiog *Magna Mater deum Idea* (pagal Mažosios Azijos kalnuose, į pietryčius nuo Trojos, lokalizuojamą jos buveinę Idą). Trakų-frigų mitologija buvo vienas svarbiausių Didžiosios deivės vaizdinio plitimo šaltinių Mažojoje Azijoje ir Viduržemio jūros pakrančių kraštuose. Intensyviausiai ši deivė plito Romos imperijoje, kur ji III a. pr. Kr. pateko iš frigų ir užėmė reikšmingą vietą (FWSD: 271; AŽ: 205).

Baltų Žemelė nei vardu, nei bendriausiu pobūdžiu neprieštarauja sąsajai su trakų-frigų Semele. *Žemelė* ir *Σεμέλη* yra tam tikro laikotarpio kalbinė ir mitologinė bendrybė, galėjusi susiformuoti dar tais laikais, kai baltų ir trakų-frigų gentys gyveno kaimynystėje (apie baltų ir trakų galimus kontaktus žr. Karaliūnas 2006, I: 47–51).

Baltų žemės deivė turi kai kurių panašumų ir su Kibebe, kurie, atrodytų, tėra tipologinio pobūdžio.

Zemes māte

Latvių žemės deivė vadinama tiesiog Žemės mote, ar Motina Žeme (*Zemes māte*). Ji – tik viena iš daugelio latvių mitologijos „močių“, nors bene svarbiausioji tarp jų. Kitos motės, atstovaujančios įvairioms stichijoms, laukinės ar kultivuotos gamtos sritims, – tai Vandens, Ugnies, Vėjo, Jūros, Upės, Miško, Lauko, Krūmų, Lapų, Uogų, Žiedų, Miežių, Daržo ir kt. Atskira močių grupė susijusi su žmogaus gyvenimu (turtu, gerove) ir mirtimi: Vėlių, Kapų, Skalsos, Naudos, Raugo, Gyvulių, Bičių ir kt. Manoma, kaip jau buvo užsiminta, kad ta daugybė močių – tai vienos, pagrindinės Žemės motės funkcijų išsiskaidymo padarinys (Biezais 1955: 207; BRMŠ III: 612–614, 630, 701). Taigi jau vien mitinių motinų gausumu latvių mitologija paremia prielaidą, kad baltų protėviams tolimoje praeityje, o ir ganėtinai vėliai, kai baltai jau buvo suskilę į atskiras tautas, Deivės motinos tipo dievybė buvo aktuali ir turėjo savo garbinimo tradiciją.

Pasak Pėterio Šmito, latviai tikėję, kad „kiekvieno žmogaus kūne esanti dar tokia būtybė, vadinama motina ar mote (*māte*). Ši motė panaši į rupūžę, su keturiomis kojomis. Sulig vienu žiniomis, ji apsikabinusi žmogaus širdį, sulig kitomis, glūdinti prie nugaros palei nugarkaulį. Kol motės niekas neskriaudžia, ji ramiai sau miega, bet jei žmogus, per daug dirbdamas, „persiplėšia“, motė pasidaro nerami ir pradeda vaikščioti. Kartais ji savo kojom aplėbianti žmogaus vidurius ir imanti juos gniaužti, dėl ko kylantys dideli pilvo skausmai. [...] Norėdami nerimstančią motę vėl užmigdyti, ligonį veda į pirtį, kur kokia nors geradarė jį brauko (masažuoja), paprastai kartu tardama tam tikrus užkalbėjimus. Už vaistus nuo motės sutrikimų vartojamos „motės mėtos“ (*mātes mētras*), dievana (*deviņvīru spēks* [verbascum]) bei kiti augalai“ (Šmitas 2004: 77–78). Čia mote pavadinta kiekviena žmoguje esanti būtybė, panaši į chtoninį padarą – rupūžę, kuri tarsi jo vidinė esmė, tarsi siela (apsikabinusi širdį ar tūnanti palei nugarkaulį) galinti pasidaryti nerami ir sukelti net ir fizinį skausmą.

Zemes māte, manoma, kadaise galėjusi būti ir augalų bei žvėrių motina (Šmitas 2004: 26). Tačiau ypač svarbi yra jos kaip mirusiųjų globėjos funkcija, kuri suartina ją su Vėlių mote, *Vėļu māte*. Žemės motė, kadangi jai priklausė žemės gelmės, požemis, priglaudžia mirusiuosius (Šmitas 2004: 26–27). Kapo raktus turinčios abi – ir Žemės motė, ir Vėlių motė. Abi jos globoja ir mirusiųjų vėles (ME II: 226). „Vėlių laikas“, rudenį trukęs apie keturias

savaite (nuo rugsėjo 29 iki spalio 28: BRMŠ III: 621–622, 631), latvių seniau vadintas *Semlicka*, arba *Zemliku*, mėnesiu (pagal vėlėms dedamas aukas, nuo la. *zemē likt* „dėti ant žemės“) (BRMŠ III: 609, 618, IV: 208; Šmitas 2004: 94–95).

Savo požeminėse valdose Žemės motė turėjusi pagalbininkų – „šventų mergų“ (*Swehtas meitas*). Jų valdovė, anot Jakobo Langės, buvusi *Lauma* arba *Zemmes mahte*, būtent Žemės motė (BRMŠ IV 166, 179).

Kadangi, kaip minėta, latvių Žemės motinos vaidmuo ilgainiui ėmė palaipsniui menkti ir savo funkcijas ji galėjo išdalyti kitoms mitinėms Motinoms, jos substrato ieškoma ir kitose deivėse, visų pirma – Maroje ir Laimoje (Straubergs 1949: 28; Biezais 1955: 338).

Māra

Iš tiesų Mara (*Māra*) pasižymi akivaizdžiais chtoninės deivės bruožais. Jos vardas siejamas su mirtį žyminčiais indoeuropiečių šaknėmis **mer-*, iš kurios kilo latvių *mirts*, lietuvių *mirtis* ir kt. (Biezais 1955: 86). Tad *Māra*, kaip ir *Zemes mātē*, galėjo asocijuotis su mirtimi ir mirusiųjų pasauliu, kuris gali būti lokalizuojamas požemyje, tai yra žemės gelmėse.

Mara su žeme turi ryšį ta prasme, kad jos veiklos viena iš sferų yra žemdirbystė. Beje, ši sritis buvo glaudžiai susijusi su mirusiaisiais, kurie, kaip įsivaizduota, galėjo daryti įtaką derliui. Latviai, norėdami pamaloninti vėles, rudenį, spalio mėnesį surengdavo joms vaišes. „Nes jeigu kitais metais būdavo nederlius, to priežastimi laikydavo vėles: jos nebuvo gerai primaitintos, ištrypusios pasėlius ir sukėlusios nederlių“ (BRMŠ III: 637, žr. taip pat 629–630). Taigi mirusieji ir žemdirbystė buvo koreliuojančios sferos, todėl chtoninės dievybės neretai palaikė vienokį ar kitokį santykį su abiem šiomis sritimis.

Kaip galima spręsti iš latvių dainų, charakteringa Maros buvimo bei tam tikrų veiksmų erdvė – rugių laukas. Mara kartu su Dievu apeina rugių laukus (Biezais 1955: 241). Šie veiksmai asocijuojasi su ritualiniu laukų apėjimu javų apsaugos ir vaisingumo skatinimo tikslais (Biezais 1955: 229–230). Tad Maros viena iš misijų buvo javų priežiūra (kaip kad ir Žemynos).

Mara taip pat atliko gyvulių globėjos funkciją. Ši deivė ypač rūpinosi karvėmis, netgi jas melždavusi (*Mīla Māra goves slauca*, Biezais 1955: 247; žr. taip pat 257),

Francisco Borgheso skulptūra „Žemė“. Tenerifė. Nijolės Laurinkienės nuotrauka. 2007 m.

todėl vadinta ir *Piena mātē* (Biezais 1955: 247–248). Deivė iškreiptu vardu *Moschel*, kuris, kaip manoma, atspindi vieną iš Maros variantų *Māršala* (Biezais 1955: 76), 1606 m. pranešime jėzuitų apibūdinama kaip karvių dievybė: *Deo Moschel, qui est Vaccarum deus* (Mannhardt 1936: 445; Biezais 1955: 76). Maršava (dar vienas to paties vardo variantų) ir pati gali būti įsivaizduojama kaip karvė: *Ai, tu govū Māršaviņa, Kur gulēji Jāņu nakti?* „Oi tu, karve Maršavina, kur gulėjai Joninių nakti?“ (Biezais 1955: 327). Deivės motinos ryšys su karve, netgi jos karvės pavidalas –

viena archajiškiausių zoomorfinių Deivės motinos manifestacijų, ypač raiški Rytų mitologinėje tradicijoje. Egiptiečių moteriškumo simbolis – vaisingumo deivė Isidė, kuri atliko ir Deivės motinos vaidmenį, galėjo turėti karvės arba moters su karvės ragais pavidalą (MNM I: 569). Kita egiptiečių deivė, Nut, pasižymėjusi Deivės motinos funkcijomis, galėjo būti tapatinama su mitinėmis karvėmis Hator ir Ichet (MNM II: 230). Egiptiečių Deivės motinos Mut (vienas jos epitetų – „motinų motina“) šventas gyvulus buvo būtent karvė (MNM II: 187). Senovės indų vedinio periodo „dievų motina“ (tiksliau, dalies dievų motina) Aditė buvo tapatinama su vėliau indams šventa tapusia karve (žr. „Rigveda“ I.153.3; VIII.90.15; X.11.1). Graikų deivė Hera, žemės deivės Gajos anūkė, Dievų motinos Rėjos duktė, santuokos globėja, Argo mieste buvo garbinama karvės pavidalu, be to, karvė buvo ir aukojama Herai (AŽ: 183; MNM I: 276). Karvė – apskritai vienas iš motinystės simbolių (ChGDS: 237; Neumann 1974: 209, žr. ten pat apie deivę karvę: 127–130). Be to, esama glaudaus ryšio tarp karvės ir žemės (FWSD: 256). Karvė su Motina galėjo asocijuotis ta prasme, kad abi jos yra romios maitintojos. Pienas – tai gyvybės eliksyras, būtinas kiekvienai žmogiškai būtybei, ypač kūdikystėje. Tačiau dar priešistoriniais laikais jis galėjo būti laikomas ne vien materialia, bet ir su dieviškuoju lygmeniu susijusia vertybe. Ne veltui pienas esąs vienas būdingiausių dievams ir kai kurioms kitoms mitinėms būtybėms aukojamų objektų. Latvių folklore išlikęs įsivaizdavimas apie Maros ryšį su karvėmis, galimas daiktas, yra tos pačios senosios Eurazijos mitologinės tradicijos palaikas.

Pažymėtina ir tai, kad vienas iš Maros pavidalų galėjęs būti gyvatė: *Melna odze ietecēja Manā govu laidarā; Tā nebija melna odze, Tā bij govu Māršaviņa* „Juoda gyvatė išliaužė į mano karvidę. Tai buvo ne juoda gyvatė, o karvių Maršavinia“ (Biezais 1955: 256; žr. taip pat 259, 262). Gyvatė – būdinga chtoninių dievybių epifanija ar atributas.

Latvių mitologinė tradicija taip pat liudija, kad „naminės gyvatės“, tai yra žalčiai, seniau laikyti prie tvartų, kad geriau sektųsi gyvulius auginti, buvo siejami su karvių Mara, arba Pieno mote (ME II: 175). Žalčių ryšys su gyvuliais patvirtintas gausiais duomenimis ne tik latvių, bet ir lietuvių mitologinės tradicijos. Žalčiai mėgsta pieną, tai – jiems aukojamas maisto produktas. Bet žalčiai ir patys prisižinda pieno iš karvės tešmens, kaip apie tai pranešama Vilniaus kolegijos jėzuitų 1604 m. ataskaitose: „Pasitaiko kartais, jeigu galima tikėti jų kalbomis, rasti žalčius (*serpentes*) kabančius po karvės tešmeniu ir čiulpiančius pieną“ (BRMŠ II: 630). Latvių mitinė rupūžė, tai šiuo atveju svarbu pažymėti, viena vertus, buvo susijusi su pienu (kaip šaltiniuose pažymima, ji galėjo būti

pritvinkusi pieno), o kita vertus, pati pieno pilna rupūžė vadinta Pieno mote, o tai vėlgi primena irgi Pieno mote vadintą Marą. Faktą rupūžę vadinus Pieno mote pateikia Salomonas Henningas (1589 m.): „...savo dievais laikė žalčius ir piktas rupūžes, kurios, kaip iš dalies man pačiam teko girdėti, yra storos ir išsipūtusios ir kurias sukapojus, sumušus ar numetus, išteka daugybė pieno, o senoji burtininkė Brekinė (*Breckin*), sumažėjus [rupūžei], ima šaukti: *Man pene Math, man pene Math* ‘O, mano Pieno motina, mano Pieno motina!’“ BRMŠ II: 689–690).

Mara, kaip ir lietuvių Žemyna, figūruoja taip pat su moters gimdymu susijusiose apeigose: tuomet į Marą būdavo kreipiamasi, jai aukota višta (Biezais 1955: 187). Be to, Mara, kaip liudija dainų tekstai, buvo ir viena iš būtybių, dalyvaujančių su vedybomis susijusiose situacijose. Tai gi Mara lydėdavusi žmogų, visų pirma moterį, nuo gimimo iki vestuvių (Biezais 1955: 201–229). Savo plačia veiklos sfera, aprėpiančia žemdirbystę, gyvulininkystę bei pagrindinius žmogaus gyvenimo etapus, taip pat atliekamos funkcijomis Mara iš tiesų turi neabejotiną panašumą su Žemyna, galimas daiktas, kad vėlesniais laikais ji bus perėmusi latvių Žemės motės funkcijas, gal net tiesiog yra jos transformacija vėlyvojoje latvių pasaulėžiūroje. Maros manifestacija gyvatės pavidalu, jos artimas ryšys su karvėmis – tai senųjų moteriškų dievybių požymiai. Beje, vienas Latvijos regionų – Latgala poetiškai įvardijamas kaip *Māras zeme* (Biezais 1955: 85). Chtoninės prigimties ar Deivės motinos funkcijomis pasižyminčių deivių vardai ir kitose tradicijose neretai tapdavo eponimais – plg. graikų mito siužetą apie chtoninę Europę (MNM I: 418), kurios vardu tapo pavadintas mūsų žemynas.

Laima

Laimos šeimininkavimo sritis – pats žmogaus gyvenimas, ypač jo pradžia, „vartai“ į pasaulį, kurio prieigose tarsi ir budinti ši deivė, nes kaip tik pradžioje numatomas vienoks ar kitoks likimas, gyvenimo kelias.

Savo prigimtimi ir funkcijomis latvių Laima yra artima Marai. Teigiama, kad ji tiesiog esanti Maros prototipas (Biezais 1955: 171–172). Tiesa, esama ir kitokios nuomonės dėl Maros ir Laimos kilmės, jų formavimosi periodų ir chronologinio tarpusavio santykio. Kitokio požiūrio šalininkų tvirtinama, kad Mara esanti sulatvinta Marija, kurios garbinimas latviuose paplito įsigalėjus krikščionybei, ir kad toji iš Marijos kilusi Mara perėmė daugelį ankstesnių dievybių, ypač Laimos, atributų (ME II: 203).²

Pretorijus Laimą priskiria dangaus dievybėms (BRMŠ III: 121, 239). Tačiau vis dėlto joje, kaip ir Maroje, išvelgiama ir chtoninės deivės liekanų (Biezais 1955: 337–338).

Su chtoniškumu ir vegetacija Laimą sieja tai, kad jos, kaip ir Maros bei Žemynos, veiklos erdvė bei objektas gali būti javų laukas. Čia, kaip sakoma dainų tekstuose, Laima sėja kviečius: *Mīlā Laim' pūrus sēja* „Miela Laima sėjo žieminius kviečius“ (Biezais 1955: 229). Įdomu tai, kad lietuvių kalboje būdvardžiu *laimus* nusakomas javų ar kitų kultūrinių augalų derlingumas: *Kai dangus apsiniaukęs, gerai sėti javai, nes esti laimūs* (Balys 1986: 10, Nr. 139); *Giedroje sėti javai esti nelaimūs* (ten pat: 10, Nr. 140; žr. taip pat Nr. 1206). Beje, latvių Laimos interesų sritis gali apimti ne tik agrarinius reikalus, bet ir gyvulininkystę, kurioje tai pasireiškia rūpinimusi karvėmis (Biezais 1955: 243, 257, 264).

Tačiau ryškiausia Laimos prigimtyje motinystė. Laima, skirtingai nei Žemyna, išliko tiek latvių, tiek lietuvių mitologinėje tradicijoje. Laimos, kaip moterų deivės, vaidmuo atsiskleidžia visame minėtų baltų tautų areale. Laimos-motinos kvalifikacija ir su tuo susijusios jos funkcijos neprieštaruoja jos kaip chtoninių substratą galėjusios turėti deivės esmei. Latvių tautosakoje Laima neretai ir vadinama motina: *Ai, Laimiņa mūža mātē* „Ai, Laimute, gyvenimo mote“ (Biezais 1955: 168); *Celies, mana Laimes mātē* „Kelkis, mano Laimės mote“ ar „mote Laimė“; *Laima mahmiņa* „mamyte Laima“ (Biezais 1955: 74, 168; žr. taip pat Šmitas 2004: 40).

Paulius Einhornas teigia, kad Laimą visų pirma gerbė nėščios moterys ir gimdyvės. Jos šaukdavosi šios deivės, kadangi ji padėdavo gimdant (BRMŠ III: 621, 630). Tad Laima buvo susijusi su esmine moters funkcija – gyvybės davimu, kurią atlikdama ji tik ir tampa motina (plačiau apie tai žr. Vaitkevičienė 2002). Einhornas, taikydamas *interpretatio romana* principą, šią dievybę pavadina Junona Lucina, romėnų mėnulio ir gimdyvių deive (BRMŠ III: 621, 630). Kita vertus, Laima savo rūpinimusi gimdyve, dalyvavimu gimdyve, naujagimio globa ir savo kaip likimo lėmėjos funkcija asocijuojasi su pribuvėja, kuri praėjusių amžių kaimo gyvenime buvo iš tiesų svarbus asmuo. Pribuvėjos pagalba ir jos galios, reiškiama tiek veiksmu, tiek žodžiu, galėjo būti mistifikuojamos, o kadangi visa tai dargi buvo susiję su didžia gyvybės radimosi paslaptimi, tai pagrindinis sėkmingą įvykių eigą lemiantis asmuo, pribuvėja, galėjo būti prilyginta atitinkamai dievybei – Laimai. Laima, kaip ir pribuvėja, latvių tradicijoje paruošia moteris gimdymui: pakloja paklodes, paprastai pačių išaustas, ant kurių jos gimdydavusios; užriša žalią juostą (BRMŠ III: 624, 632–633; Biezais 1955: 182–183). Pretorijus liudija, kad moteriai pagimdžius, pribuvėja ima į rankas kaušelių degtinės ir meldžiasi Mergelei Marijai arba šaukiasi Laimės (*Layme*), kuriai nulieja truputį ant žemės ir palabindama užgeria gimdyvę (BRMŠ III: 222, 319–320). Kai tėvas užsako krikštą ir ateina kūmai, pribuvėja kūdikį

paima ant kairės rankos, įsipila pilną kaušelių ir vėl šaukiasi Mergelei Marijai arba Laimės pagalbos, kad kūdikis gautų krikštą ir šventą vardą (BRMŠ III: 223, 320). Gimus vaikui, latviai Laimai aukodavo vištą, avį ar paršiuką (Biezais 1955: 184, 333).

Savo slėpiningame *uterus* moteris sukuria gyvenimą ir likimą (Neumann 1989: 216). Šalia jos budinčios deivės, kurios pačios primena motinas, gali vienaip ar kitaip paveikti ateinančiojo į pasaulį ateitį. Tad jos ir yra jo likimo valdovės.

Laimos glaudų ryšį su moters reprodukuojančia galia, su jos vaisingumu liudija tai, kad, kaip yra pastebėjęs H. Biezais, vienoje latvių dainoje pats moters lyties organas pavadinamas *Laimes caurums* „Laimės kiaurymė“ (Biezais 1955: 191). Laima galėjo būti identifikuojama ir su vadinamąja Gimdos mote (ME II: 197). Gimda – tai kaip tik ta moters vieta, kur vyksta gyvybės kūrimo misterija, ir dėl to ji yra numinozinė. Tai pats moters centras jos atliekamų svarbiausių funkcijų prasme, jos vykdomo esminio kuriamojo akto branduolys. Ne veltui rusai gimdą įvardija tuo pat žodžiu kaip motiną – *матка*, taip pabrėždami ją ir esant gyvybės šaltiniu. Beje, rytų Lietuvoje užrašyta užkalbėjimų, kuriuose gimda vadinama *močiute*: *Močiute, močiute, gražioji mergele, nusiprausk, apsi-stok, atsigulk!* (LMD I 275/5/, Ignalinos r.; žr. taip pat Zavjalova 2005: 276–281).

Moterys į Laimelę (*Laimelė*) kreipdavosi ir dar vienu atveju: „...ji turėdavosi padėti, kad jų vyrai būtų ir liktų pajėgūs apvaisinti, ir jos garbei laikė tuos žalčius“ (BRMŠ III: 264; žr. taip pat BRMŠ II 299). Laimos ryšys su chtoniniais gyvūnais – žalčiu ir gyvate pastebėtas ir kitais atvejais. Tai, kaip buvo kalbėta, būdingas chtoninių deivių atributas, o kartais ir pavidalas. Latvių mitologinė tradicija liudija, kad Laima pasirodydavusi kaip juoda gyvatė (ME II: 198–199). Beje, lietuvių folklore užsimenama, kad gyvatės ar juodos kirmėlės pavidalą galėjusi turėti Nelaimė – Laimės antipodas (LTR 768/107/; LTR 370/348/; Vėlius 1977: 68). Kita vertus, gyvatė – tai vienas iš zoomorfinių sielos įsikūnijimų; mitinių roplių ryšys su sielomis nekelia jokių abejonių (BRMŠ I: 602, 604; III: 152, 264; SD II: 339). Turint tai omenyje ir fiksuojant glaudų santykį tarp Laimos ir gyvatės, svarbu būtų pažymėti, sekant H. Biezaju, kad ši deivė galėjusi būti „sielų motina“ (Biezais 1955: 339). Galbūt ir tuo galima būtų aiškinti Laimos bemaž būtiną dalyvavimą gimdyve, taigi randantis pasaulyje naujai sielai.

Gimdyvių globa, likimo lėmimas buvo daugelio moteriškųjų mitinių būtybių, skiriamų matristinių dievybių kategorijai, funkcija. Šias funkcijas atliko egiptiečių moterų ypatingai adoruota Didžioji motina Isidė (MNM I:

569). Gimdyvių, gimdymo priežiūra rūpinosi graikų laukinės gamtos bei vaisingumo deivė Artemidė, turinti aki-vaizdžių Didžiosios motinos bruožų (Nilsson 1941: 485). Romėnų Junona, su kuria mitografų, kaip minėta, grentinta Laima, globojusi motinystę ir moteris, irgi rūpinosi gimdyvėmis (AŽ: 219). Tad Laimą, budinčią prie gimdančios moters, besirūpinančią ja ir gimusiu kūdikiu, nedvejodami galėtume vadinti moterų, tampančių motinomis, globėja bei palydove. Ji laikytina vaisingumo plačiąja prasme deive, dariusia įtaką tiek žmogaus, tiek augalijos vaisingumo galioms. Pastaroji jos funkcija ir sąsaja su mitiniais ropliais demonstruoja šios deivės gana glaudų ryšį su mitiniu žemės pasauliu.

Laumė

Laumės, irgi žinomos tiek lietuviams, tiek latviams, prigimtis vertinama prieštaringai. Vienų baltų mitologinės tradicijos fiksuotojų duomenimis, laumė yra vandens deivė (Pretorijus, žr. BRMŠ III: 121, 239), kitų teigimu, tai gimimo deivė (Jokūbas Brodovskis) arba žemės deivė (Pilypas Ruigys, Kristijonas Gotlibas Milkus, Jakobas Langė, Gothardas Fridrichas Stenderis), miško deivė (Jonas Krečinskis) (žr. Mannhardt 1936: 629; LM I: 317–320; BRMŠ IV 29, 41, 80, 179, 184, 197, 204), arba deivė, susijusi „su šviesos ore sąvoka“ (Karaliūnas 2004, II: 54).

Laumė buvo įsivaizduojama kaip moteris su hipertrofuotais moteriškumo požymiais: ilgais plaukais ir didelėmis krūtėmis (Vėlius 1977: 93–96). Tam tikrų kūno dalių paryškinimą moterį vaizduojančioje figūroje, žinomą dar nuo priešistorinių laikų, liudija visų pirma archeologiniai radiniai. Moters organai nuo seno laikyti numinoziniais simboliais. Apnuogintos deivių ir šventikių žynių krūtys galėjo būti maitinančio gyvybės šaltinio simbolis. Nutįsusios kabančios krūtys reiškė vaisingumą (Neumann 1989: 130, 132). Tad laumė su savo pabrėžtinai moteriškais atributais primena vaisingumo deivę iš neolito ir dar ankstesnių laikų archeologinių radinių.

Pretorijus pažymi, kad nadruviai laumę įsivaizdavo kaip savotišką vandens nimfą. Ji panaši į moterį, tik jos rankų plaštakos ir kojų pėdos esančios kiek plokščios (BRMŠ III: 108, 229). Iš tiesų laumės asocijuojasi su vandenimis. Laumės vardu gali būti pavadinta vaivorykštė – laumės juosta, kuri, kaip tikėta, traukia vandenį iš žemėje esančių vandens telkinių į debesis, taip galiausiai sukeldama lietų (LTR 1083/89/; 374c/1219/; Laurinkienė 2004). Iš esmės vaivorykštė, kartu ir Laumė yra tarpininkės tarp dangaus ir žemės: Laumei priklausančia juosta vandenys kyla iš žemės į dangų, o paskui vėl sugrįžta į žemę (šiaip ar taip, vaivorykštė pasirodo lyjant). Laumės siejasi ir su žemės vandenimis – tuo, kad jos dažnai esti prie vandens telkinių ar juose pačiuose. Čia jos skalbia, daug kultuve rūbus ar vaikštinėja su „vindais“ (Vėlius 1977: 93, 97–111).

Stenderis apibūdina laumę kaip žemės deivę, tačiau taip pat pažymi ją turint ypatingą galią lietui ir krušai (BRM IV 197, 204). Šios būtybės ryšys su vandenimis neprieštarauja jos žemiškumui. Beje, slavų rusalkos (*русалки*) bei deivė Mokošė, turinčios bendrų bruožų su Laume, irgi reiškiasi įvairiopa: viena vertus, siejasi su vandenimis, su vaisingumą laiduojančia drėgme, kita vertus, – su žeme ir žemiškumu. Vėlyvesnė Mokošės transformacija Paraskeva-Piatnica taip pat siejasi su žemės drėgme, žemės vandenimis – šaltiniais, šuliniais (ant šulinių būdavo statomos medinės Piatnicos statulėlės, jai aukodavo mesdami į šulinius linų kuodelį, vilną, audeklus) (MNM II: 357). Turint omenyje tai, kad vandens telkiniai tyvuliuoja žemėje, galima juos traktuoti kaip chtoninės srities sudėtinę dalį. O tarp žemės ir dangaus cirkuliuojantys vandenys – rūkas, vaivorykštė, lietus (apskritai krituliai) – tai savotiška vandeninė dangaus ir žemės jungtis.

Tarp vandenų ir moters, ypač jos galios gimdyti, esama gilaus ryšio. Tai vienas archetipų, glūdinčių giliai mūsų sąmonėje bei atsispindinčių mitologijoje. Tad moteriškos dievybės artimas santykis su vandenimis gali būti motyvuotas paties vandens simbolika, susijusia su vaisingumu ir gyvybės radimusi. Gyvybė užsimezga vandenyse ir su vandenimis ateina. Vandenys, ypač gilieji vandenys, savaime simbolizuoja motinystę (Jung 1990: 218–219, 267). Vandenys žemėje – tai tarsi moters kūno, jos iščių vandenys (ChGDS: 677). Dar ir Laumės ryšys su vandenimis tik papildomai pabrėžia jos moteriškumą.

Laumės artimumą žemei atskleidžia kai kurie jos atliekami veiksmai. Kartais ji pertvarko reljefą – supila piliakalnius, kuodeliu užkemša upę (LTR 1420/166/; 4156/2, 98/). Kaip pastebi N. Vėlius, ši laumių funkcija suartina jas su chtoninėmis būtybėmis – milžiniais. „Laumių chtoniškumas leidžia jas statyti į vieną gretą su velniais, žalčiais, giltine ir kitomis chtoniškomis mitinėmis būtybėmis“ (Vėlius 1977: 122).

O kadangi laumės turi ryšį su žemdirbyste, tai jos laikytinos ir derlingumo deivėmis (Vėlius 1977: 118–119). Lietuvių folkloro naratyvuose jos pasirodo dirbamuose laukuose, kur moteris pjauna rugius (ten pat: 112). Laumės ir pačios dirba žemės darbus: apkaupia bulves, kurios po to gerai auga (ten pat: 119). Ypač artimai jos susijusios su linininkyste, gali rauti linus (LMD I 144/61/; BLP II 193). Pagal vieną iš žodžio *laumė* etimologijų, tiesiogiai siejančių ją su „augimu“, ji būtų priskirtina žemės vegetacijos deivių tipui (Fraenkel 1962: 346). O rūpinimasis augalais – tai vienas būdingų žemės dievybės bruožų.

Baltų Laumė, kaip ir graikų Atėnė ar slavų Mokošė (FWSD: 88; MNM II: 169), siejasi su moteriškaisiais amatais. Laumės ir pačios verpia, audžia, ir ateina į namus padėti tuo užsiimančioms moterims, ir dirba šį darbą nepaprastai sparčiai (LMD I 144/16/; LTR 3643/105/). Verpimas, audimas, skalbimas – tipiška moterų veikla, ir daugelio tautų mitologijos liudija chtoninių moteriškų dievybių (kaip ir minėtos Atėnė bei Mokošė) dalyvavimą šioje veikloje.

Laumių veikla galėjo būti derinama su mėnulio fazėmis. Kaip žinoma, laumėms buvo skirtas ketvirtadienio vakaras (LTR 987/2/; 2284/429/; 2237/84/; BRMŠ IV: 197, 204) arba šeštadienis (LTR 960/342/; 1310/194/; 3665/195,197/). Kai kurie lietuvių folkloro duomenys liudija laumes žemėje viešpatavusias ir kitomis savaitės dienomis, kartais pabrėžiant mėnulio fazę: pirmą jauno mėnesio penktadienį (LTR 1044/50/). Mėnulis yra itin glaudžiai susijęs su moters prigimtimi, jos fiziologiniais ciklais (plg. vien jau *mėnesinių* pavadinimą). Todėl kai kuriose religijose deivė, pasižymėjusi matrištinėmis funkcijomis, kartu buvo ir lunarinė deivė. Sakysim, Junonos vardas Romoje būdavo šaukiamas pasirodžius jaunam mėnuliui (MNM II 679).

Lietuvių tautosakoje esama užuominų, kad Laumė buvusi Perkūno, vieno svarbiausių panteono dievų, žmona, tai yra dieviškoji sutuoktinė (tipas AT 1147, žr. LTR 1852/12/) ir kad ketvirtadienį, Perkūno dieną, vykusios jų vestuvės (LTR 832/ 429, 434, 440; 832/440). Kitų tautų mitologijose chtoninė deivė irgi galėdavusi tapti Griausmavaldžio pora – kad ir minėtoji trakų-frigų Semelė, graikų tradicijoje virtusi Dzeuso mylimąja. Graikų vaisingumo bei žemdirbystės deivė Demetra irgi buvo viena iš Dzeuso žmonių ir jo sesuo (Hesiodo „Teogonija“ 912–914). Tad Laumė dėl savo žemiškumo, ryšio su įvairiopa drėgme bei vandenimis, tarsi pačios motinos Žemės atstovė tampa vieno vyriausiųjų dievų sutuoktine, kartu, vadinasi, ir hierogamijos – šventųjų vestuvių tarp Dangaus ir Žemės – viena svarbiausiųjų figūrų.

Laumių motiniškąjį pradą atskleidžia jų santykis su vaikais. Jos gali globoti vaikus, ypač skriaudžiamus: juos prižiūri – migdo, liūliuoja, net apdovanoja (LTR 3715/39/; 462/491/; Vėlius 1977: 100–101). Laumės ir pačios gali būti motinos, turėti vaikų (LTR 768/82/; 1027/75/; 2989/341, 342/). Vytauto Bagdanavičiaus teigimu, visoms „laumėms bendras bruožas yra labai gili meilė kūdikiams. Ir šis bruožas padeda atstatyti tikrąją laumių prigimtį“ (Bagdanavičius 1999: 31).

Taigi Laumė – daugiaprasmė mitinė būtybė. Kurie iš jos požymių yra pirminiai, atskleidžia jos vidinę esmę, motyvuoja atliekamas funkcijas ir paaiškina jų logiką, ka-

žin ar įmanoma tiesiogiai atsakyti. Tačiau akivaizdu, kad ši būtybė turi chtoniškų bruožų, kuriuos atspindi jos ryšys su žemdirbyste. Šiaip jau tai moters gundytojos, nepastovios, neištikimos sutuoktinės tipas, kuriai būdinga ir moteriškų darbų sritis, ir vaikų globa – taigi, viena vertus, seksualios, vaisingos, o kita vertus, veiklios, darbščios bei teisingos (skriaudžiamų vaikų atžvilgiu) moters funkcijos. Kai kurie jos bendrumai su rytų slavų Mokošė, rusalkomis, lenkų boginkomis rodo ją esant išriedėjus iš tam tikro bendro moteriškų mitinių būtybių tipo, kuriam būdingas su žeme, vandenimis, drėgme bei jų vaisingumu susijusių bruožų kompleksas, galįs siekti ne tik indoeuropiečių protautės, bet ir dar senesnius laikus. Tad ir Gimbutienė, matyt, visai pagrįstai Laumę sieja su matrištinio mitologijos sluoksniu (Gimbutas 1999: 207–208).

Austėja

Lasickis mini deivę Austėją (*Austheia*), kuri jo tekste eina po Žemynos. Bendrais bruožais nusakoma jų abiejų, jo nuomone, iš esmės ta pati funkcija: „...ir viena, ir kita, jų įsitikinimu, skatina augimą“. Tik Austėja susijusi ne su augalijos, o su bičių vaisingumu, vislumu. Lasickis pažymi, kad bitėms leidžiant spiečių, žemaičiai tuos dievus prašo, kad tranus nuo avilių sulaikytų, kad daugiau bitelių iš kur kitur į avilius sueitų (BRMŠ II: 582, 595). Taigi Austėja yra bičių šeimos – tarsi socialinės struktūros tvarkytoja, prižiūrėtoja, lyg pati bičių motinė. Algirdas Julius Greimas ją taip ir įvardija: „Austėja čia pasirodo, kaip suidealintos bičių motinos, atsakingos šeiminkės figūra; ji visų pirma rūpinasi, kad jos globojamos šeimynėlės – taip paprastai vadinamos kiekvieno avilio bičių bendruomenės – daugintųsi ir gausėtų, bet jina drauge ir saugoja priaugantį jaunimą nuo tranų viliojimo“ (Greimas 1990: 259). Austėja – tai motina bitininkystės srityje.

Daugelis rašytojų yra pastebėję, kad bičių būtis, specifinė jų organizacija, iškeliant bičių motinėles vaidmenį, pasižymi svarbiausiais matriarchalinio gyvenimo bruožais. Kaip pažymi Johanas Jakobas Bachofenas, bičių gyvenimas demonstruoja matriarchatą aiškiausia ir gryniausia forma (Bachofen 1967, 139). Turbūt dėl to bitės nuo seno įvairiose tautose buvo siejamos su moterimis ir moteriškais dievybėmis. Bitė – Deivės motinos gyvis. Vienas iš graikų deivės Demetros (pagal vieną romėnų vaizduojamojo meno kūrinį) atributų yra avilys, papuoštas kuokštu javų varpų su aguonos galvute ant stiebelio ir kitų augalų žiedais (Neumann 1989: 249–252, 321; čia ir kūrinio reprodukcija pagal Vergilijaus 1750 m. leidimą Londone, XVI lentelė). Kartu bitė – sielos simbolis. Manoma, kad kaip tik dėl to ji ir sieta su Demetra, nes Demetra, kaip motina

Žemė, turėjo ryšį su visos gamtos mirties ir atgimimo ciklais (ChGDS: 79, 283).

Apibendrinant galima konstatuoti, kad anksčiausiai (I a.) rašytiniuose šaltiniuose paliudyta baltų moteriškoji dievybė – Tacito Dievų motina (*mater deum*) tapatintina su Žemyna. Abiejose pabrėžtinai išreikšta motinystė, dieviškosios Motinos statusas. Abi jas garbino žemdirbiai, abi siejamos su chtoniniu gyvūnu – šernu / kiaule. Visos kitos čia aptartos deivės – latvių Žemės motė, Mara, lietuvių, latvių, prūsų Laima ir Laumė, lietuvių Austėja – taip pat atliko motinos ir būtent dieviškosios Motinos priedermes. Motinystė nuo priešistorinių laikų buvo iškeliamą kaip reikšmingiausia moters funkcija, pati jos esmė, verta sudievinimo tiek pačioje moteryje, tiek visame supančiame pasaulyje. Visos čia apžvelgtos deivės turi vienokių ar kitokių chtoninės deivės ypatumų: Žemės motė globojo mirusiuosius; Mara, be ryšio su mirusiais, pasižymėjo žemdirbystės ir gyvulininkystės srityje; Laima ir Laumė irgi buvo susijusios su žemdirbyste; o Austėja prižiūrėjo bites, kaip sėslių žemdirbių veiklos sritį.

IŠNAŠOS:

1. Esama nuomonių, kad Dievų motinos vaidmeniui tiktų ir kitos deivės: Laima (Biezais 1955: 71), Laumė (Karaliūnas 2005 II: 54), Medeina (Beresnevičius 2001: 111–112). Beresnevičius, remdamasis Wilhelmu Mannhardtu, teigia, kad Žemynos identifikavimas su Dievų motina neįmanomas, kadangi Žemyna esanti „gan vėlyvas personažas, jai priskiriamos pirmiausia vaisingumo, derlingumo funkcijos“ (Beresnevičius 2006: 6–9). Iš tiesų, Žemyna pirmą kartą lietuvių mitologijos šaltiniuose užfiksuojama vėlokai – tik XVI a. pabaigoje, tačiau ir kitos moteriškos lietuvių dievybės istoriniuose šaltiniuose pasirodo vėlai: Laima – XVII a. antroje pusėje (1666 m. Danieliaus Kleino giesmynė), Laumė – XVII a. pabaigoje (Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybėse“) (BRMŠ III: 121, 239; Vėlius 1977: 56, 84). Tik Ragaina, Medeina ir Žvorūna paminimos anksčiau – XIII a. istoriniuose šaltiniuose (BRMŠ I: 260–261, 266, 268). Tačiau vėlyvas deivių užregistravimas istoriniuose šaltiniuose dar neįrodo jų vėlyvos kilmės.
2. H. Biezais, svarstydamas, kokią gi deivę savo veikale Tacitas pavadino *mater deum*, mėgina sieti ją su XVII a. latvių istoriniuose šaltiniuose (teismo aktuose) užfiksuota *laimes mâte* (būtent: *Swete mate Dewe mate ley [laimes] mâte* arba *Iesus Christ Sweta mahte, laimes mahte* ir dar kitur – *Laimes mate swete mate, Dewe mate*), kuri, kaip sprendžiama iš pateiktųjų teksto fragmentų, matyt, galėjusi būti pavadinta ir *Dewe mate* „Dievo motina“ (Biezais 1955: 71).

LITERATŪRA:

Bachofen 1967 – BACHOFEN, Johann Jacob. *Myth, Religion, and Mother Right*: Selected Writings of J.J. Bachofen. New York, 1967.
 Bagdavičius 1999 – BAGDANAVIČIUS, Vytautas. *Laumių praeitis Lietuvoje*. Vilnius, 1999.

Balys 1986 – BALYS, Jonas. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai. Iš: *Lietuvių tautosakos lobynas*, X. Silver Spring MD, 1986.
 Beresnevičius 2001 – BERESNEVIČIUS, Gintaras. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius, 2001.
 Beresnevičius 2002 – BERESNEVIČIUS, Gintaras. Pastaba pabaigai. Iš: *Gimbutienė, Marija. Senovės lietuvių dievai ir deivės*. Vilnius, 2002.
 Beresnevičius 2006 – BERESNEVIČIUS, Gintaras. Aisčių *mater deum* klausimu. Iš: *Liaudies kultūra*, 2006, Nr. 2, p. 6–9.
 Biezais 1955 – BIEZAIS, Haralds. *Die Hauptgöttinnen der alten Letten*. Uppsala, 1955.
 Briffault 1927 – BRIFFAULT, Robert. *The Mothers: A Study of the Origins of Sentiments and Institutions*, I–III. London–New York, 1927.
 Butrimas 2000a – BUTRIMAS, Adomas. Gyvųjų deivių beiškant. Iš: *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 2, p.65–68.
 Butrimas 2000 – BUTRIMAS, Adomas. Human Figurines in Eastern-Baltic Prehistoric Art. Iš: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 20. Vilnius, 2000.
 Eddalieder – *Eddalieder*, ausg. G. Neckel, H. Kuhn. Heidelberg, 1962.
 Eliade 2002 – ЭЛИАДЕ, Мирча. *История веры от каменного века до Эливинских мистерий*, I. Москва, 2002.
 Evans 1921–1935 – EVANS, Arthur J. *The Palace of Minos at Knossos*, I–IV. London, 1921–1935.
 Fraenkel 1955–1965 – FRAENKEL, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg–Göttingen, 1955–1965.
 Girininkas 2002 – GIRININKAS, Algirdas. Migraciniai procesai Rytų Pabaltijyje vėlyvajame neolite: Virvelinės keramikos kultūra. Iš: *Lietuvos archeologija*, 23, 2002.
 Greimas 1990 – GREIMAS, Algirdas Julius. *Tautos atminties beiškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius–Chicago, 1990.
 Gimbutas 1999 – GIMBUTAS, Marija. *The Living Goddesses*. Berkeley–Los Angeles–London, 1999.
 Gimbutienė 1985 – GIMBUTIENĖ, Marija. *Baltai priešistoriniais laikais*. Vilnius, 1985.
 Gimbutienė 1996 – GIMBUTIENĖ, Marija. *Senoji Europa*. Vilnius, 1996.
 Gimbutienė 2002 – GIMBUTIENĖ, Marija. *Senovės lietuvių dievai ir deivės*. Vilnius, 2002.
 Iršėnas 2003 – IRŠĖNAS, Marius. Didžioji Deivė ir priešistorinė tikrovė. Iš: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 31. Vilnius, 2003.
 Jucevičius 1959 – JUCEVIČIUS, Liudvikas Adomas. *Raštai*. Vilnius, 1959.
 Jung 1982 – JUNG, Carl Gustav. *Aspects of the Feminine*. New York: Princeton University Press, 1982.
 Jung 1990 – JUNG, Carl Gustav. *Symbols of Transformation*. New York: Princeton University Press, 1990.
 Karaliūnas 2006 – KARALIŪNAS, Simas. *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose*, I–II. Vilnius, 2006.
 Laurinkienė 1996 – LAURINKIENĖ, Nijolė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius, 1996.
 Laurinkienė 2004 – LAURINKIENĖ, Nijolė. Vaivorykštė lietuvių žodinėje tradicijoje. Iš: *Tautosakos darbai*, XX (XXVII). Vilnius, 2004.
 Mannhardt 1936 – MANNHARDT, Wilhelm. *Letto-Preussische Götterlehre*. Riga, 1936.
 Mažiulis 1979 – MAŽIULIS, Vytautas. *Pasaulio tautų kalbos*. Vilnius, 1979.

- Mierzyński 1892 – *Źródła do mytologii litewskiej*, zebrał, ocenił i objaśnił Antoni Mierzyński, I. Warszawa, 1892.
- Neumann 1989 – NEUMANN, Erich. *Die Grosse Mutter: Eine Phänomenologie der Weiblichen Gestaltungen des Unbewussten*. Olten und Freiburg im Breisgau, 1989.
- Nilsson 1941 – NILSSON, Martin P. *Geschichte der griechischen Religion*, I. München, 1941.
- Olson, ed. 1983 – *The Book of the Goddess, Past and Present: An Introduction to Her Religion*, ed. Carl Olson. New York, 1983.
- Preston, ed. 1982 – *Mother Worship: Theme and Variations*, ed. James J. Preston. New York, 1982.
- Scully 1979 – SCULLY, Vincent. *The Earth, the Temple and the Gods*. New Haven and London, 1979.
- Simek 1984 – SIMEK, Rudolf. *Lexikon der germanischen Mythologie*. Stuttgart, 1984.
- Stender 1783 – *Lettische Grammatik*, verfasst von Gotthard Friedrich Stender. Mitau, 1783.
- Stone 1976 – STONE, Merlin. *When God Was a Woman*. New York, 1976.
- Straubergs 1949 – STRAUBERGS, K. Lettisk folketro om de döda. I: *Nordiska Museets Handlingar*, 32. Stockholm, 1949.
- Šmitas 2004 – ŠMITAS, Pēteris. *Latvių mitologija*. Vilnius, 2004.
- Торопов 1990 – ТОПОРОВ, Владимир Николаевич. *Прусский язык: словарь*, L. Москва, 1990
- Торопов 2000 – ТОПОРОВ, Vladimir. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, sudarė Nikolai Mikhailov. Vilnius, 2000.
- Tacitas 1972 – TACITAS, Publijus Kornelijus. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1972.
- Ūsaitytė 2002 – ŪSAITYTĖ, Jurgita. Motina žemė: moteriškumo reprezentacija. I: *Tautosakos darbai*, XVI (XXIII), Vilnius, 2002.
- Vaitkevičienė 2002 – VAITKEVIČIENĖ, Daiva. Laima gimtuvėse ir krikštynose. I: *Tautosakos darbai*, XVI (XXIII), Vilnius, 2002.
- Vėlius 1977 – VĖLIUS, Norbertas. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*. Vilnius, 1977.
- Zavjalova 2005 – ЗАВЬЯЛОВА, Мария В. Из балто-славянских заговорных изоглосс: тело человека в проекции на микрокосм. I: *Балтийские перекрестки*. Санкт-Петербург, 2005.
- SANTRUMPOS:
- AT – *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*, Antti Arne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No 3), translated and enlarged by Stith Thompson. I: *Communications*, No 184, Helsinki, 1961.
- AŽ – *Antikos žodynas*. Vilnius, 1998.
- BLP – *Lietuviškos pasakos*, surinko dr. J. Basanavicius. Shenandoah Pa, I-II, 1898–1902.
- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, I-IV. Vilnius, 1996–2005.
- ChGDS – Chevalier, Jean, and Gheerbrant, Alain. *A Dictionary of Symbols*. London, 1996.
- FWSD – *Funk&Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, I-II. New York, 1949–1950.
- LD – *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės, paruošė Norbertas Vėlius*. Vilnius, 1979.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, I-XX. Vilnius, 1956–2002.
- LMD – *Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne*.
- LM – *Lietuvių mitologija*, I, parengė Norbertas Vėlius. Vilnius, 1995.

- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- ME – *Mitologijos enciklopedija*, II. Vilnius, 1999.
- MNM – *Мифы народов мира*, гл. ред. С.А. Тождарев, I-II. Москва, 1980–1982.
- RV – *Рувьедра: Мандалы I-IV*, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва, 1989.
- SD – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, под ред. Н.И. Толстого, I –III. Москва, 1995–2004.
- TD – *Tautosakos darbai: Leidžia lietuvių tautosakos archyvas*, I-VII. Kaunas, 1935–1940.

The Mother-Goddess Žemyna in the Context of Baltic Deities

Nijolė LAURINKIENĖ

In this paper Laurinkienė focuses on the Lithuanian Goddess Žemyna (cites the earliest sources in which she is mentioned and defines her functions) and her relation to other Baltic Goddesses associated with the chthonic realm of the mythic world and to which the features of the mythic Mother are attributed. The paper is divided into two parts. The first part focuses on the links between Žemyna, the Aistian Mother of Gods and the Thracophrygian Semele. Furthermore, such deities are discussed as the Latvian Mother of Earth, Mara, Lithuanian and Latvian Laima and Laumė, and Lithuanian Austėja. The second part of the paper will appear in the following edition of the journal *Liaudies kultūra (Folk Culture)*. It aims at pinning down the relation between Žemyna and other Baltic Goddesses and describing her status as well as role in the context of female deities.

The earliest (I c.) female Baltic deity mentioned in a written source (by Tacitus) is the Goddess of Gods (*mater deum*) who could be identified with Žemyna. They both have distinct maternal qualities and the status of the divine mother. Both were venerated by peasants and associated with the chthonic animal, boar or pig.

All the other Goddesses evoked in the paper, that is to say the Latvian Mother of Earth, Mara, Lithuanian, Latvian and Prussian Laima and Laumė, as well as Lithuanian Austėja also functioned as divine Mothers. As of the prehistoric times motherhood was revered as the fundamental female function, as the essence of womanhood both in real women and in the surrounding world.

All the discussed Goddesses possess some of the characteristics of the chthonic Goddess. The Mother of the Earth, Mara, protected the dead. She was also prominent in the areas of agriculture and stock-raising. Laima and Laumė were also associated with agriculture, whereas Austėja protected bees as the field of a sedentary agricultural activity.

El. p. n.laurinkiene@yahoo.com

Gauta 2006 10 17, įteikta spaudai 2007 04 18